

АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙНИНГ АХЛОҚ ВА ФАН МЕЪЁРЛАРИ ҲАҚИДАГИ НАЗАРИЯСИ

Нариманов Қахрамон Гулямджанович

Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори PhD

Тошкент давлат шарқшунослик университети

narimanov.k@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Абу Райҳон Берунийнинг серқирра илмий меросида унинг ахлоқий қарашлари ҳам алоҳида ўринга эга. Аллома баъзи асарларининг муайян қисмигина бизгача етиб келгани туфайли файласуфнинг қаламига мансуб ахлоққа бағишланган алоҳида асарлари бўлган ёки йўқлигини аниқ айтиш имконсиздир. Қомусий олимнинг қарашларининг таҳлили шуни кўрсатадики, расмий диний мафкура таъсири остида бўлса-да, унинг ахлоққа доир қарашлари моҳиятан умуминсоний ва илмий-маърифий хусусиятга эга бўлган.

Калит сўзлар: *ахлоқий меъёрлар, илм-фан, илмий билим, ақл, таълим, диний билим, олим.*

ABSTRACT

In the multifaceted scientific heritage of Abu Rayhan Beruni, his ethical views also occupy a special place. Since only a certain part of the scholar's works has reached us, it is impossible to say for sure whether the philosopher had any separate works devoted to ethics. An analysis of the views of the encyclopedic scholar shows that, although under the influence of official religious ideology, his views on ethics were essentially universal and scientific-enlightenment in nature.

Keywords: *ethical norms, science, scientific knowledge, reason, education, religious knowledge, scholar.*

КИРИШ

Ахлоқ ва билиш муаммолари ахлоқ ва билишнинг ўзаро боғлиқлиги “ахлоқий меъёрлар ҳамда қарашларнинг инсон ҳаёт жараёнидаги ўз ўрни мунтазам Шарқ ва Ғарб файласуфларининг илмий қизиқишлари марказида бўлиб келган. Мисол учун, Марказий Осиё алломалари илм-фан, илмий билимлар инсон ва олимларнинг энг яхши ахлоқий фазилатларини ривожлантиришда муҳим омил эканлигига амин эдилар. Хусусан билим маънавий камолотга олиб келади, ушбу муҳитнинг ақл, онг, энг яхши дунёқараш, ахлоқий қарашлар ва ҳоказо” [1, 19-с].

Фан этикаси ёки илмий этика олим ва фаннинг давлат муассаси сифатидаги фаолиятининг ахлоқий томонини қамраб олади. Унинг мазмуни, авваламбор, билимларни ишлаб чиқаришдан иборат бўлган илмий фаолиятнинг ўзига хос хусусиятлари ва ижтимоий мақсади билан белгиланади. “Фан билиш фаолиятининг ижтимоий уюшган, тартибли соҳаси сифатида шуғулланувчиларга алоҳида талаблар қўяди. Фан бизнинг субъектив истакларимиз ва ғояларимиздан қатъи назар, ўз-ўзидан мавжуд бўлганидек, дунёни объектив деб билади. Унинг мақсади шундаки, бизнинг дунё ҳақидаги билимларимиз ҳақиқатдир, яъни у бизнинг субъектив мулкимизга айланади, шунга қарамай, унинг мазмуни бизга боғлиқ эмас: на шахсга ва на инсонийликка. Фаннинг тирик двигатели бўлган олимлардан, фаннинг мақсадини, унинг асосий мақсади ва ижтимоий олий вазифасини, уларнинг шахсий, субъектив эҳтирослари ва ҳаётий муносабатини ташкил этадиган нарсалар талаб қилинади. Олим – бу эҳтирос билан бошқариладиган, тадқиқотчининг инстинкти ва ҳақиқатга махсус мос келадиган одам; масалан, сохта нота мусиқачининг қулоғини кесгани каби, олим ҳам бўш, асоссиз, тасдиқланмаган баёнотлардан нафратланади” [2, 103-с].

Фан фалсафаси соҳаси сифатида фан этикаси мавзуси қуйидагиларни қамраб олади: “илмий фаолиятнинг ахлоқий асослари; илмий ҳамжамият доирасидаги олимларнинг хулқ-атвори ва илмий фаолиятини ахлоқий тартибга солиш этикаси қонуни (илмий билимлар ва ўзига нисбатан бошқа тадқиқотлар); фан ўртасидаги муносабатлар, илмий жамоа, олим ва жамоат, мамлакат. Фан этикасига айланиш жараёнида унинг тадқиқот объекти нафақат олимларнинг ҳатти-ҳаракатлари, балки илмий тадқиқотлар ва тажрибалар натижаларини нашр этиш, муаллифликни тўғри аниқлаш, плагиатга йўл қўймаслик, бирламчи манбаларга ҳаволаларнинг тўғрилиги ва илмий тадқиқотлар натижаларини нашр этиш билан боғлиқ муаммолардир”[3, 53-с].

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Абу Райҳон Берунийнинг серқирра илмий меросида унинг ахлоқий қарашлари ҳам алоҳида ўринга эга. Аллома баъзи асарларининг муайян қисмигина бизгача етиб келгани туфайли файласуфнинг қаламига мансуб ахлоққа бағишланган алоҳида асарлари бўлган ёки йўқлигини аниқ айтиш имконсиздир. Файласуф тадқиқларининг таҳлили шуни хулоса қиладики, расмий диний мафкура тазйиқи билан бўлган бўлсада, уни ахлоққа оид

эътиборлари мазмунан умумбашарий ҳамда илмий-маърифий фазилатли бўлган.

Абу Райҳон Берунийнинг юксак ахлоқий ва илмий билимларга эга бўлиш йўлини кўрсатувчи шартлари қуйидагича:

а) илм билан шуғулланувчилар эркин бўлиши керак, уларга ташқаридан босим ўтказилмаслиги керак;

б) илмий изланишлар инсоннинг ана шу изланишларга бўлган иштиёқидан туғилиши ва соф пойдеворлар устига қурилиши керак;

в) одамларнинг илм билан шуғулланиши учун уларнинг эътибори шу соҳага қаратилиши, жамиятдаги энг обрў-эътиборли кишилар эъзозланиши керак;

г) олимларни ҳурмат қилиш ва ишониш керак;

д) ҳар қандай фан соҳасини ўрганиш ва тадқиқ қилишдан олдин зарур техник ва молиявий шарт-шароитларни таъминлаш керак;

е) ҳақиқий илмни сохта илмдан, динни хурофотдан ажратиш керак;

ж) ҳақиқий олимларга ёрдам бериш, уларни рағбатлантириш чораларини кўриш керак.

Олий мартабали давлат амалдорлари, давлат раҳбарлари илм-фан ривожига эътибор қаратиши, илм-фан янгиликларига ҳурмат билан муносабатда бўлиши, уни қўллаш учун барча молиявий имкониятлардан фойдаланиши зарур. Чунки олимнинг кичик бир кашфиёти ёки ихтироси энг катта давлатни ағдариш учун етарли бўлиши мумкин. Кичик бир ихтиро ўн минглаб қўшинлар қила олмайдиган нарсаларни қилишга ёрдам беради.

Берунийга кўра, инсон - табиатдаги олий мавжудотдир, “одам зоти барча ҳайвонлардан устундир, унга илтифот кўрсатилган – ақл кучи инъом этилган, Ерни гуллаб-яшнатиш ва унда бошқарувни ўрнатиш учун”. Шунинг учун, инсон энг аввало юксак ахлоқли, таълим кўрган бўлиши, унинг маънавий қиёфаси ўзининг мақомига мувофиқ бўлиши зарур. Аллома инсон ахлоқий хатти-ҳаракатлари ва рағбатлантирувчи омилларини унинг ўзидан излаган ва аввалги олимлар каби инсон шахсининг табиатидан келтириб чиқарган. “Ҳайвонларда сезгилар ўлжани овлаш ва ўзини ҳимоя қилишда восита сифатида яратилган бўлса, инсон зоти барча ҳайвонотдан устун туради. Чунки унга юксак шараф ато этилган. Унга мукофот этиб ақл кучи берилган. Чунки инсон ана шу кучнинг макони бўлиб иззат топган [4, 8-б]”. Олим фикрича, қиёфасига кўра одамлар бир-бирига ўхшаш, айнаи бир пайтда, ўзаро фарқланадилар. Бундай фарқлар уларнинг инстинктлари, феъл-атворлари, табиий хусусиятларидан келиб чиқади. Шахсининг маънавий қиёфаси у

яшаётган жамиятда, бошқа инсонлар билан мулоқот қиладиган жамоасида шаклланади.

Инглиз давлат арбоби ва файласуфи бўлган Ф.Бэкон ахлоқнинг турли муаммоларига ҳам алоҳида эътибор қаратган. У ўзининг ахлоқий қарашлари орқали бахт, иккиюзламачилик, ҳийла-найранг, ҳасад, бепарволик ва бошқалар ҳақида жами эллик саккизта иншо ёзган. Ф.Бэкон ахлоқнинг табиий моҳияти концепциясининг асосчиларидан биридир. У ахлоқшунослик предметини инсоннинг иродасини ифодалайди, деб ҳисоблайди. Шунингдек, мутафаккир ахлоқ инсон онгини тартибга солувчи ва бошқарувчи, ҳаракатга келтирувчи таъсири ҳақида фикр юритади. Ўтмишдаги ахлоқий таълимотларни ҳисобга олган ҳолда, Бэкон яна ахлоқ манбаларига, инсон ахлоқий ғояларининг асосларига бутунлай суяниб қолмасликни таъкидлаб ўтади [5, 27-с].

Беруний мантикий-методологик муаммоларга катта эътибор бериб, ахлоқ, ҳамкасбларига ҳурмат, ўтмиш маданий мероси муаммоларини илмий қизиқишлар доирасидан четда қолдирмади. Фан тараққиётидаги узлуксизликни унутмади. Шу нуқтаи назардан Ибн Сино ва Берунийнинг ёзишмалари қизиқарлики, бунга олимларнинг ҳам бир-бирига, ҳам олдинги давр олимларига бўлган илмий-ахлоқий муносабати мисол бўла олади. Илм-фан билан шуғулланадиган одам ўз руҳини ёмон хусусиятлардан, одамни кўр қиладиган сабаблардан озод қилиш учун юқори маънавий фазилатларга эга бўлиши керак, чунки бу олим учун ўзига хос одатлар, гиёҳвандлик, рақобат, эхтиросларга бўйсунуш, ҳокимият учун курашдан халос бўлиш жуда муҳимдир [6, 151-153-р].

Беруний ўша даврдаги баъзи олимлар томонидан қўллаб-қувватланадиган сохталаштирилган тасаввурларнинг мавжудлигини аллома турли гуруҳларга мансуб кишиларнинг қарама-қарши манфаатлари, уларнинг мойилликлари, истаклари ва хоҳишлари билан изоҳлайди. Уларнинг орасида ўзининг тубан табиатига кўра ёлғон тарқатиш орқали бойлик орттириш истагида бўлганлар бор. Улар зулмдан қўрқиб ёки қалби ожизлиги боис ёлғон сўзлайдилар. Уларни аёвсиз фош қилган ҳолда, Беруний, “оқлаб бўлмас ғараз” уларни шу ҳолга солганки, улар разилликдан жирканмайдилар, уят ва обрў ҳиссини тамомила йўқотганлар” [7, 58-с], - деб таъкидлайди.

Мутафаккир фикрича, мард ва жасур бўлиш, демак нафақат сўзда, балки, хатти-ҳаракатларда ҳам ҳаққоний бўлиш демакдир. Олим очик ҳолда бажариш уят ҳисобланган ишни пинҳона ҳам қилмасликка чақирган. Инсон ҳақиқатни ёқлаган ҳолда, таъқиб ва хавф-хатарлардан қўрқмай, ёлғонга қарши курашиши

керак. “Хатто у ўзингизга қарши бўлса ҳам, ҳақиқатни гапиринг”, - деб даъват қилган файласуф.

Беруний ва Ибн Сино ўртасидаги ёзишмалар эътиборга моликдир. Шубҳасиз, икки буюк мутафаккирнинг ўзаро ёзишмалари олимларнинг бирига нисбатан илмий ва ахлоқий муносабатларининг ҳам, аввал яшаб ўтган олимларга бўлган муносабатнинг ҳам ибратли намунасидир. Хусусан, Беруний фикрича, олим ўз қалбини салбий иллатлардан, ҳақиқатнинг йўлини тўсадиган сабаблардан тозалаши зарур. Булар, масалан, одат тусига кириб қолган салбий хатти-ҳаракатлар, ғаразгўйлик, носоғлом рақобат, нафсга берилиш, ҳокимият учун кураш ва бошқалар. Аллома кўрсатган қалбни тозалаш усули ҳақиқатга эришиш учун энг мақбул йўл, ҳақиқатга соя соладиган шубҳа ва ноаниқликларга барҳам беришда жуда кучли кўмакчидир. Олим билиш жараёнида ўзаро алмашинадиган авлодлар ўртасида ўзаро мулоқот учун муайян мезонлар ва меъёрлар муаммосини ўртага чиқаради ва шундай таъкидлайди: “ўқувчи муқаррар равишда мен каби бўлади ва жонбозлигим учун мени мақтайди ва миннатдорлик билдиради, ёки унинг билим даражаси меникига нисбатан юксак бўлади, у ҳолда у мурувватли бўлади, камчиликларни тўғрилайди ва йўл қўйилган хатолар учун кечиради” [8, 414-с].

Мутафаккирнинг ушбу фикри келгусида янада ривожланиб, ҳозирги кунда илмий жамоатчилик ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг муҳим ахлоқий тамойилларидан саналади. Буюк аждодимиз инсон ўз табиатига кўра у ёки бу объектив ва субъектив омиллар таъсирида ўз нигоҳидан беркинган барча нарсаларни билишга интилишга мойиллигини таъкидлаган. Билиш сари ўта кучли иштиёқ инсонга табиатан хос ижобий ҳолат бўлгани учун, олим уни адолат, меҳр-мурувватнинг ахлоқий тамойили сифатида олиб қараган. Билим олишга қаршилиқ кўрсатиш, тўсқинлик қилишни эса, ёвузлик ва адолатсизлик деб баҳолаган. “Адолат ўз табиатига кўра таҳсинга лойиқ кўрилиши, моҳиятига кўра муҳаббатга сазовор бўлиши, гўзалликни жалб этганидек, у ҳақиқат билан ҳам худди шундай муносабатдадир”.

Олим шахс ахлоқига салбий таъсир этадиган иллатларни ажратиб кўрсатган ва уларни нафақат давлат, балки бутун инсониятга хавф солишини таъкидлаган. Хусусан, зўрлик, қасамхўрлик, сотқинлик, ўғирлик, ҳийла билан бировнинг мулкани эгаллаш каби иллатлар шулар жумласидандир. Беруний фикрича, ҳар бир одам ўз табиатига кўра мақтовсевар бўлади, таҳсин ва олқишни ёқтиради, бироқ инсонда ахлоқий иллатлар ташқи омиллар таъсирида шаклланади. Инсон ҳаёти мобайнида турли ҳолатларга тушиши мумкин, масалан, яхши ишлари учун уни мақташлари мумкин, ёки аксинча, жамият

томонидан салбий кўрилган хатти-ҳаракатлари учун қоралашлари ҳам мумкин [9, 50-с]. Адолатпарварлик ва ҳақиқатга интилиш инсон хулқининг асосий хусусиятлари бўлиб, уларсиз бошқа ахлоқий фазилатларни тарбиялаш имконсиздир. Шунингдек, маънавий-ахлоқий ривожланиш асосини мунтазам равишда оламни билишга интилиш ташкил этмоғи зарур [10, 35-с].

Беруний яратган илмий мактаб Ўрта аср Шарқида илм ва маърифатнинг келгуси ривожланишига улкан таъсир кўрсатган. Аллома илмий ғоя ва қарашлари таъсирида Умар Хайём, Насириддин Тусий, Мирзо Улуғбек, Мирим Чалобий ва бошқа буюк олим ва мутафаккирлар ўз илмий мактабларини яратгани яхши маълум. Қомусий олим илмий меросини у яшаган давр шарт-шароитларини тизимли билиш орқали ҳар томонлама таҳлил этиш мумкин, зеро, аллома яшаб ижод этган муҳитнинг ўзига хослиги ва зиддиятли жиҳатлари унинг ижтимоий-фалсафий дунёқарашида, илмий фаолиятида ўз аксини топган.

Абу Райхон Ал-Берунийнинг замонавий жамият учун гуманистик ғояларининг қиймати шундаки, у мажбурий эмиграция шароитида миллий ўзликни сақлаб қолишга муваффақ бўлди. Умрининг кўп қисмини Ғазнавийлар султонлари саройида хизмат қилишга бағишлаб, Хоразмнинг ҳақиқий ўғли бўлиб қолди ва ўзбек халқига бой педагогик мерос берди [11, 782-с].

Берунийнинг даҳоси, чексиз заковати билан танишиш учун унинг асарлари билан танишиш, уларни ўқиш керак. Беруний асарларини ўқиганларнинг барчаси унинг буюклиги олдида қайта-қайта таъзим қилинганларини айтишлари бежиз эмас. Дарвоқе, шуни ҳам айтиш керакки, Ғарбнинг етук олимларининг мутлақ кўпчилиги бундан 500-600 йил аввал бўлгани каби ҳозир ҳам Шарқ мутафаккирлари асарларини ўқиб, ҳар қандай илмий кашфиёт қилиш учун улардан баҳраманд бўлишга интилади. Бунинг сабаби бор. Шундай қилиб, VII-XIII асрларда ислом фани ва ислом маданияти ўзининг юксак тараққиёт даврини бошидан кечирди.

Уларнинг илмий соҳадаги деярли барча кашфиётлари ва тадқиқотлари янги кашфиётлар учун енгил маслаҳатларга эга. Бу борада Ғарбда Беруний ва бошқа Шарқ даҳолари ижодига доимий мурожаат қилиш ўша даврда барпо этилган ислом цивилизациясининг битмас-туганмаслигини кўрсатади. Берунийнинг бугунги кунгача етиб келган асарлари билан ўқувчиларимизни таништирмоқчимиз. Асарнинг аҳамиятини ҳисобга олган инглиз тадқиқотчилари 1878-1879 йилларда уни ўз тилларига таржима қилганлар. Асар инглиз олимларига шу қадар кучли таъсир кўрсатганки, улар бу масалани ҳукумат олдида қўйган ва 1923 йилда уни қайта таржима қилишга муваффақ

бўлган. Эътибор беринг, ушбу асарда Беруний таквими, сана, маданият ва астрономия ҳақида маълумотлар беради. Бу маълумотлар ҳозирги вақтда олимларни қизиқтираётган айрим йўналишларни юқори даражада тушунтириш имконини беради ва бу илмий тадқиқотчиларнинг унга қайта-қайта мурожаат қилишларига сабаб бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Иззетова Э.М. Философские проблемы науке (Наука и гуманизм философско – методологические аспекты). – Ташкент: Издательство нациолного общества философов Узбекистан, 2007. – С. 19.
2. Гусейнов А.А. Этика науки. Москва, 1999. – С. 103.
3. Мирутенко Л.Г. Трансформация предмета этики науки на современном этапе развития науки // Вестник пермского университета. – Перм. 2013. – С. 53.
4. Абу Райҳон Беруний. Қимматбаҳо жавоҳирлар ҳақида билимлар китоби. “Китоб ал-Жамоҳир ри-Маърират ал-Жавоҳир” (Минералогия) китобидан. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017. – Б. 8.
5. Шираванд Мохсен. Социально-метафизические основания экологической этики: на основе анализа философии Ф. Бэкона и трансцендентной философии Муллы Садра: диссертация ... кандидата философских наук. - Казань, 2015. – С. 27.
6. Izzetova E. Zi The transformation of ideas about Etical-Humanistic dimensions of science the context of Eastern and Western Philosopy // International Journals of Sciences and High technologies. Vol.18 №2 Jannary 2020. //153 (pp.151-159) <http://ijpsat.ijsh-t-journals.org>
7. Бируни Абу Рейхан. Индия: Пер. с араб. / Репринт с изд. 1963. – Москва: Ладомир, 1995. – С. 57.
8. Бируни Абу Рейхан. Памятники минувших поколений // Избр.произведения. Т.І. – Ташкент: Фан, 1957. – С. 414.
9. Мадаминов А.А. Морально-нравственное формирование человека в трактатах учёных Фараби и Бируни // Достижения науки и образования, 2018, № 13 (35). – С. 50.
10. Асрарова М.У. Вклад Абу Райхана Бируни в развитие науки // Проблемы педагогики, 2018, № 2 (34). – С. 35.
11. Раматов Ж.С. Анализ взглядов беруни на человека и общество // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences.- Ташкент, 2022. – С. 782.